

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Н.О.Герасименко (Київ)

ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА

М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО*

8 червня 1921 р. Народний комісаріат освіти БСРР призначив В.І.Пічету, учня М.В.Довнар-Запольського, ректором Білоруського державного університету. До викладання в ньому ректор запросив відомих учених, серед них був і Митрофан Вікторович. У 1925 р. він переїхав до Мінська і почав читати в університеті лекції з історії Білорусії та історії білоруського народного господарства. Довнар-Запольський, крім того, працював у Держплані БСРР та був одним із співзасновників, а згодом головою Археографічної комісії Історико-археологічної секції Інституту білоруської культури⁵⁵.

У Білорусії він продовжив дослідження економічних проблем, насамперед історії народного господарства. У 1926 р. вийшла його праця з історії народного господарства Білорусії передвоєнної доби. У 1927 р. його учень Б.Курц опублікував на неї рецензію⁵⁶. Вказавши на деякі недоліки, рецензент відзначив актуальність дослідження, яке допомагало правильно підійти до розв'язання тогочасних господарських проблем, не втрачаючи історичної перспективи⁵⁷.

М.В.Довнар-Запольський планував видати також підготовлену ще на початку 20-х років "Историю Белоруссии". Проте цей його задум залишився нереалізованим, бо політичні погляди вченого, його оцінки історичних подій не збігалися з офіційними. Гостра, далека від наукової, критика основних положень праці, часто з політичними звинуваченнями, змусила М.В.Довнар-Запольського восени 1926 р. переїхати до Москви. Він працював у Мосгубплані, викладав у Московському інституті народного господарства та Тимірязевській сільськогосподарській академії. У 1929 р. йому призначили персональну пенсію. Проте вчений не збирався залишати наукову роботу, продовжував здійснювати свої великі творчі плани⁵⁸.

Посилення ідеологізації науки в Радянському Союзі призвело до фабрикації низки справ проти відомих учених. У деяких з них - "академічній справі" 1930 р. та в справі білоруських націонал-демократів - пролунало прізвисько М.В.Довнар-Запольського. Роботи вченого піддавалися жорсткій критиці: його звинувачували у неонародництві та націонал-демократизмі⁵⁹. Лише відірваність від Києва та Мінська, де його найбільше критикували, уберегла Довнар-Запольського від репресій.

В останні роки життя Митрофан Вікторович працював у НДІ хутрового господарства Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Наближалися вибори дійсних членів Академії наук СРСР, і група вчених Москви та Києва висунула М.В.Довнар-Запольського кандидатом на обрання академіком. У той же час активізувалися і його недруги, з середовища яких вийшла розгромна стаття, опублікована в 1934 р. Написав її київський учений О.П.Оглоблін⁶⁰. Автор статті охарактеризував "буржуазного вченого" Довнар-Запольського як "основоположника нацдемівства" в білоруській історіографії та одного із

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

лідерів білоруської контрреволюції, "речника махрового великодержавництва" в російській історіографії та вірного учня українського буржуазного історика В. Антоновича.

Політично заангажовані оцінки були дані О.Оглоблиним і науковій школі М.В.Довнар-Запольського. Він визначив її велику політичну небезпеку як "школи фашистського напрямку" і як "буржуазно-націоналістичну історичну школу", яка простувала "від нацдеміства до націонал-фашизму... з певним досвідом контрреволюційної діяльності". Автор статті вказав на необхідність рішучої боротьби з нею, визначивши це як "одне з чергових завдань радянської історичної науки"⁶¹.

Статтю О.П.Оглоблина М.В.Довнар-Запольський, за даними І.Верби, сприйняв відверто болісно, що й прискорило його смерть. Помер Митрофан Вікторович 30 вересня 1934 р. від нападу "грудної жаби". 2 жовтня того ж року в газеті "Известия" з'явився короткий некролог на його смерть. У кінці 30-х рр. були репресовані майже всі його учні з Київського університету, хто до того часу ще залишався в живих⁶².

На довгі роки в радянській історіографії ім'я М.В.Довнар-Запольського та його наукова спадщина були забуті. Залишаючись і до цього часу малодослідженими, його наукові праці становлять значний інтерес для сучасної історичної науки.

Хронологічні рамки досліджень ученого охоплюють історичні події, які відбувалися з давніх часів до першої чверті XX ст., а саме проблеми Київської Русі, Литовсько-Руської держави, Московської Русі та Російської імперії. Значна частина його праць присвячена вивченню білоруського фольклору та етнографії. Фольклорно-етнографічні праці, а також узагальнюючі дослідження з історії Білорусії потребують окремого висвітлення, їх неможливо проаналізувати в одній статті.

Одним із головних напрямів досліджень М.В.Довнар-Запольського були соціально-економічні проблеми. Значний вплив на вченого у зверненні до згаданої проблематики мало формування в Західній Європі у XIX ст. нового наукового напрямку, який започаткували представники "староісторичної школи" В.Рошер та Б.Гільдебрандт. В основі їх світосприйняття лежало переконання у тому, що закони політичної економії повинні формуватися на підставі всебічного вивчення економічних явищ господарського життя, його історії й психологічного підґрунтя⁶³.

Наприкінці XIX ст. провідну роль у розробці проблем історії економіки стали відігравати фундатори "новоісторичної" (історико-економічної) школи: Г.Шмоллер, В.Зомбарт та К.Бюхер. Новоісторична школа заклала підвалини так званого "соціального напрямку" і мала значний вплив на російських учених⁶⁴. Очевидно, під час перебування в Москві у 1894-1901 рр. М.В.Довнар-Запольський ознайомився з працями фундаторів "новоісторичної" школи і став послідовником їх вчення. Тому для своєї магістерської дисертації він обрав тему історії фінансового господарства Литовсько-Руської держави.

Пізніше тема дисертаційного дослідження Довнар-Запольського була значно розширена. В опублікованій у 1901 р. монографії "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах", рукопис якої зберігається в особистому фонді історика, він розглянув найважливіші проблеми економічного життя українських та білоруських земель у складі князівства: прибутки великого литовського князя, різні види податків та повинностей у державі, державне майно, монетарну систему тощо. Значний науковий інтерес становлять і додатки до праці⁶⁵. Необхідність звернення до цих проблем Довнар-Запольський пояснив у вступі до монографії, зазначивши, що розробка "экономических и финансовых вопросов всегда составляла одну из самых важных сторон в изучении истории", яким російська історич-

на наука в особі юридичної школи російської історіографії приділяла недостатню увагу⁶⁶. Аналіз соціально-економічних проблем українських та білоруських земель у складі Великого князівства Литовського автор здійснив у порівнянні з такими ж процесами в Київській Русі та показав поступальність їх розвитку.

Наукова громадськість схвально зустріла появу дослідження Довнар-Запольського. Відомі вчені опублікували на нього свої рецензії. Так, В.Антонович та П.Голубовський відзначали, що його монографія - "цінний внесок у науку". Вони вказували на значну джерельну базу дослідження "з прийомами точної критики" та на зв'язок, встановлений вченим між системами оподаткування Київської Русі та Великого князівства Литовського⁶⁷.

Як цінний внесок у науку з історії Великого князівства Литовського відзначив працю М.В.Довнар-Запольського М.С.Грушевський. Він звернув також увагу читачів на цінну серію документів з історії митної справи в додатку до монографії. Висловивши ряд критичних зауважень, рецензент зазначив, що праця буде корисною для дослідників⁶⁸.

Позитивну рецензію поряд з деякими критичними зауваженнями опублікував також відомий російський дослідник історії Великого князівства Литовського М.КЛюбавський. Він висловився за присудження М.В.Довнар-Запольському премії П.Н.Батюшкова⁶⁹.

У наступних працях "Западно-русская сельская община в XVI в.", "Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI в." та у підготовленій на їх основі монографії "Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке"⁷⁰ вчений продовжив розгляд соціально-економічних проблем Великого князівства Литовського. Він дослідив склад і компетенцію волосних та сільських громад переважно на українських та білоруських землях, які входили до складу князівства, показав соціальне становище їх членів та поземельні відносини останніх. Учений проаналізував проведення на території Великого князівства Литовського селянської реформи середини XVI ст., так званої "волочної поміри", вказав на її причини та попередні реформи, які здійснювалися при Сигізмунді-Августі.

Нові дослідження М.В.Довнар-Запольського також привернули до себе увагу наукової громадськості. Так, М.С.Грушевський, відзначаючи внесок автора у дослідження зазначеної проблеми, в той же час висловив ряд зауважень. На думку рецензента, у праці мало уваги приділено дослідженню впливу реформи на селянські відносини та громадські організації українського і білоруського селянства, не простежено їх зв'язок із періодом Київської Русі та вплив польського права на реформу. М.Грушевський також відзначив відсутність у списку використаної літератури українських праць⁷¹.

З ґрунтовною рецензією на монографію М.В.Довнар-Запольського з історії селянства Великого князівства Литовського виступив російський історик М.КЛюбавський⁷².

Публікація наукових праць ученого з історії селянства викликала нову дискусію про права селянських общин та селян на землю у Великому князівстві Литовському. Ці питання залишаються дискусійними донині⁷³.

На необхідності дослідження соціально-економічних проблем учений наголошував і у вступній лекції "Исторический процесс развития русского народа в русской историографии", прочитаній у Київському університеті 20 вересня 1901 р.⁷⁴ У ній Митрофан Вікторович визначив насамперед періоди, школи й напрями в російській історіографії XVII-XIX ст. та показав їх відмітні риси. Так, російські історики XVIII - початку XIX ст. В.Татіщев, М.Карамзін та інші, на його думку, вважали, що історія - це матеріал для повчання, розвитку національної гідності та любові до Батьківщини. Новою течією в російській історичній науці була юридична школа, започаткована

С.М.Соловйовим, К.Д.Кавелінім та Б.М.Чичерінім⁷⁵. Її появу вчений пов'язував із розвитком у 20-30-ті рр. ХІХ ст. філософії на Заході, коли на зміну просвітництву з його космополітизмом у політичному житті, природним правом, пануванням людського розуму, прийшла філософська система Гегеля. Вона об'єднала європейську думку, визначила необхідність дослідження ідейного змісту суспільного розвитку, особливо права, та узаконила роль особи у суспільстві⁷⁶.

Під безпосереднім впливом гегельянства серед передової частини російського суспільства сформувалися різні погляди на роль народних мас в історії, які визначили відмітні риси істориків юридичної школи та слов'янофілів. Нові погляди вплинули на наступні покоління істориків, у тому числі на М.Костомарова, напрямок досліджень якого, як вважав Довнар-Запольський, мав продовження у школі професора В.Антоновича та його численних учнів⁷⁷.

Учений показав наступний етап у розвитку російської історіографії, який вбачав у вивченні історії матеріальних відносин. "Никто не отрицает, - писал він, - взаимодействия материалистических и идеалистических факторов, но отправляясь от первых, надо искать именно взаимодействия, а не априорно устанавливать исключительное господство последних". Довнар-Запольський підкреслював також, що вплив "производственных форм на исторический процесс, составляет важный поворот в направлении исторической мысли", що ставив у заслугу Карлу Марксу⁷⁸.

Незважаючи на високу оцінку внеску К.Маркса в розвиток історичної думки, Довнар-Запольський наголошував на тому, що "формула исторического процесса, как она вылилась в учении Маркса, Энгельса и их последователей", не зовсім обґрунтована і вона "еще ждет своего разрешения" на основі вивчення матеріальних факторів у взаємозв'язку з факторами ідеологічними⁷⁹.

Отже, в лекції "Исторический процесс развития русского народа в русской историографии" вчений розглянув етапи розвитку російської та української історіографії та вплив на них західної філософської думки, в тому числі й марксизму.

Проблеми української історіографії розглянуті вченим також у розвідці, присвяченій його учителеві, професору Київського університету В.Б.Антоновичу⁸⁰. В ній Довнар-Запольський проаналізував відображення історичного процесу в працях Антоновича. Він показав, що основною проблематикою праць учителя були малодосліджені питання давньоруської та західноруської історії. Їх відрізняла широта поставленої теми, новизна розробки та значна джерельна база, насамперед архівний матеріал, який, крім того, публікувався в додатках⁸¹.

Незважаючи на відсутність узагальнюючих праць, дослідження Антоновича, на думку Довнар-Запольського, у комплексі дають відповідь на кардинальні проблеми історичної науки та визначають загальний напрям західноруської історії через світосприйняття вченого. Історичний процес розвитку руського народу Антонович вбачав у народній стихії суспільного життя, яке складалося з матеріальних та духовних сил народу, та його змінах під впливом різних факторів. Так, в основі історичного життя Давньої Русі, за його теорією, були три сили: громада, дружина й влада князя. Причому в громаді вчений вбачав основу народного життя⁸².

Антонович, за визначенням М.Довнар-Запольського, показав у своїх працях "генезис происхождения шляхетского и городского сословия Западного края", становище українського селянства у ХVІІІ ст. Він дав визначення історії як науки про суспільство, яке поділяється на групи за інтересами. У цьому суспільстві завжди присутня народна основа, якою в українців була

громада. Розклавшись на окремі елементи, вона збереглася в деяких станах населення, наприклад, у козацтві¹⁰.

Довнар-Запольський охарактеризував історичні погляди Антоновича. Він зазначив, що його вчитель не приєднався до жодної ідейної течії 60-х років XIX ст. Він був скептиком, схильним "до слов'янофільської догми", котрий, проте, йшов власним шляхом. Історичні погляди Антоновича, як вважав його учень, сформувалися під впливом юридичної школи та слов'янофілів. Однак він не захопився ідеєю особи в історії, яку підносили представники юридичної школи, а вірно визначив значення народу в історичному процесі, у чому відчувався вплив слов'янофільських ідей. На відміну від своїх попередників, які підносили значення народу в історії, Антонович показав також ідейну боротьбу різних груп населення, що було, як вважав Довнар-Запольський, кроком уперед і одним із поворотних моментів у розвитку російської історичної науки⁸¹.

Проте значення Антоновича, на думку Довнар-Запольського не тільки у наукових працях, а й його викладацькій діяльності. Він зумів зацікавити аудиторію, привернути багатьох студентів до наукової роботи, ставлячи за мету розробку руської історії за регіональним поділом. У наукових працях студентів простежується зв'язок поглядів його учнів з ідеями вчителя та з його лекціями з історії Давньої Русі. Ця ідейна єдність склала те загальне, яке Довнар-Запольський визначив як наукову школу. Дослідження історії давньоруських земель, на його думку, відрізнялося особливими методичними прийомами, однаковим розташуванням матеріалу, спільністю ідейного змісту, в якому основним в історичному процесі був соціальний аспект. Однак головними ознаками наукової школи, як вважав Митрофан Вікторович, було спрямування, мета роботи, яку для школи В.Б.Антоновича можна було визначити як монографічну розробку "обласної" історії: давньоруської та західноруської. Тому київську історичну школу В.Б.Антоновича можна, на його думку, визначити як обласну⁸⁵.

Отже, Довнар-Запольський показав вплив різних ідей на світогляд Антоновича, охарактеризував його історичні погляди та його наукову школу.

Ще одну історіографічну розвідку Митрофан Вікторович присвятив відомому російському історичному Т.М.Грановському⁸⁶. Він показав його внесок у становлення російської історичної науки, у викладі якого вона, на думку вченого, вперше отримала "характер закономірної науки про суспільство". За світосприйняттям послідовник Гегеля г Савіньї, Грановський з часом прийшов до дуалістичного розуміння історичного процесу, тобто вважав важливими і матеріальні фактори, і в цьому, як переконаний Довнар-Запольський, здійснив "значний крок уперед у розвитку поняття про історичний процес". Служіння історії стало його подвигом, який ще мають оцінити наступні покоління. Через його аудиторію пройшли тисячі слухачів, на його публічних лекціях була вся мисляча Москва. Тому вчений вважав, що Т.М.Грановський підготував кадри освічених діячів Росії⁸⁷.

Отже, М.В.Довнар-Запольський показав у своїх працях історіографічний процес у Російській державі, у тому числі й в Україні, вплив на нього ідей юридичної школи та слов'янофільства.

Постійна увага до соціально-економічних проблем привела Довнар-Запольського до вивчення історії економіки Московської Русі й насамперед російського міста XVI-XVIII ст. Написані на значному джерельному матеріалі, його статті із зазначеної проблеми⁸⁸ продовжили дискусію про цеховий устрій російського середньовічного ремесла, розпочату ще в середині XIX ст., яка, проте, згасла через відсутність нових джерел. Виявлені вченим архівні матеріали дали йому можливість зробити висновок про існування у

Москві корпорації срібляників, яка нагадувала західноєвропейські цехи. Дискусія з цього питання тривала до 50-х років ХХ ст.⁸⁹

До дослідження проблем історії Московської держави М.В.Довнар-Запольський залучав і своїх учнів, які згодом стали відомими вченими. Вони вивчали писцеві книги Російської держави ХVI-ХVII ст. і внесли в історичну науку, як зазначав відомий учений В.О.Романовський, "большой и свежий научный материал". Довнар-Запольський та його учні проаналізували проблеми заселення, землеволодіння, землекористування та інші питання розвитку сільського господарства. На праці Н.Ф.Яницького, А.М.Гневушева, Б.Г.Курца, П.П.Смирнова та інших посилалися у солідних наукових виданнях радянських часів. Тому, як зазначав В.О.Романовський, "школа Довнар-Запольського оставила большой и плодотворный след в исторической науке"⁹⁰.

Дослідження різних проблем економічного розвитку Великого князівства Литовського та Московської Русі привели вченого до узагальнення процесу розвитку народного господарства Росії. Показовою в цьому є його праця "История русского народного хозяйства"⁹¹, в основі якої матеріали вузівського лекційного курсу. У вступі автор наголошував на тому, що закони розвитку ще не відкриті економічною наукою, або з їх формулюванням не всі можуть погодитися. Він вважав, що тогочасні економічні теорії мали головну ваду - вони розкривали економічні закони розвитку господарства лише Західної Європи і не були універсальними для всіх країн⁹².

Проаналізувавши праці з економічної теорії Ф.Ліста, Б.Пльдебрандта, К.Маркса та Ф.Енгельса, російських економістів П.Маслова, Н.Рожкова, М.Туган-Барановського та інших, Довнар-Запольський зупинився на теорії К.Бюхера, викладеній у праці "Возникновение народного хозяйства", яку Митрофан Вікторович, детально проаналізував. Значну увагу він приділив огляду умов економічного розвитку Росії, сформулювавши його загальну концепцію. Вчений показав вплив географічного фактора на клімат та економіку країни.

Довнар-Запольський охарактеризував перший період історії Русі. Він визначив, що переважаючими галузями тодішнього господарства були бортництво й полювання на хутрового звіра. Перший період історії Русі, як вважав учений, закінчився приблизно у ХІІ ст. з виснаженням природних багатств на півдні, втратою східного ринку та зменшенням потреб західного ринку в продуктах харчування⁹³. Наступив "ойкосний", тобто замкнений період в історії країни, коли життя перемістилося на північний схід. Відсутність у "верхів" засобів до існування призвела до прикріплення селян до землі. З розвитком землеробства відбулося перетворення Русі з торгової країни на землеробську. "Ойкосний" період тривав до другої половини ХVI ст., коли господарська криза спричинила порушення замкненості, зменшення оброблюваної площі ріллі. Розвиток торгівлі продуктами сільськогосподарського виробництва призвів до повторного закріпачення. Ці тенденції простежувалися до кінця ХVIII ст., коли хліб зайняв домінуюче становище в експорті й відбувся перехід до капіталізму⁹⁴.

Концепція історії Росії Довнар-Запольського зводилася, таким чином, до зміни періодів торгівлі та натурального ("ойкосного") господарства, в якому економічний устрій підпорядковував відносини політичні та соціальні. Отже, політична історія в його концепції відігравала другорядну роль.

Значну увагу у працях ученого приділено історії Росії ХІХ ст. У 1899-1901 рр. і пізніше, коли Довнар-Запольський читав спецкурс про добу Олександра І, у своїх лекціях, які згодом було опубліковано, він висвітлив політичну та соціально-економічну історію Російської імперії ХІХ ст., суспільно-політичні рухи, проблеми релігії та освіти⁹⁵.

Високо оцінив учений малодосліджені в той час реформи М.М.Сперанського, його політичні ідеали. Довнар-Запольський показав, що державний діяч прагнув створити в Російській імперії в умовах "истинной" монархії такі форми правління, які зробили б громадянина вільним, а закони забезпечили б громадянські та політичні права особи та її участь в управлінні державою⁹⁶.

Своєрідним підсумком досліджень вченим історії Російської імперії XIX ст. став перший том праці "Обзор новейшей русской истории". Другий том, який історик присвятив добі Миколи II, пропав у роки громадянської війни⁹⁷.

Велику увагу вчений присвятив суспільно-політичним рухам XIX ст. Однією з перших його розвідок була рецензія на книгу декабриста С.Г.Волконського⁹⁸.

В 1907 р. вийшли у світ ще дві праці Довнар-Запольського про декабристів. Реакція, яка почалася після революції 1905-1907 рр., не дозволила вченому завершити публікацію циклу творів з декабристознавства. Її заключну частину було видано лише у 1917 р." В працях відчувається деяка поспішність, яка, проте, компенсується значною джерельною базою, насамперед архівними матеріалами, які вперше вводилися в науковий обіг. Оригінальними були і висновки вченого. Так, він, чи не вперше, заявив про поєднання чинників, які справили вирішальний вплив на декабристів, - російської кріпосницької дійсності та західної політичної думки і революційних подій. Крім того, Довнар-Запольський показав, що Товариство об'єднаних слов'ян ще до злиття з Південним товариством у вересні 1825 р. мало самостійно розроблені документи. Він звернув увагу на цілісність ідеології першого й дійшов висновку, що головною метою організації була зміна політичного ладу в Російській імперії, а ідея створення федерації слов'янських республік відігравала другорядну роль. Ці висновки поділяють і сучасні дослідники¹⁰⁰.

Погляди на переважаюче значення економіки в суспільстві вчений розвинув у працях, присвячених зовнішньоекономічній політиці Російської імперії на початку XX ст.¹⁰¹ Так, у розвідці "Русский вывоз и мировой рынок", підготовленій на основі матеріалів всеукраїнської виставки, проведеної влітку 1913 р. в Києві за участю Південно-Західного відділення Російської експортної палати, головою якої був Довнар-Запольський, подано аналіз структури російського експорту. Автор показав його зростання з 1827 по 1911 р. утричі. Він визначив стратегію розвитку зовнішньої торгівлі Росії й вказав її головний напрям на схід, оскільки в Європі вона мала сильних конкурентів по вивозу хліба: США, Аргентину і Австралію¹⁰².

За даними наукового аналізу Довнар-Запольського, експорт хліба з Росії зріс на 46,9%. Інші статті експорту - льон, коноплі, ліс та лісоматеріали, корисні копалини - становили незначний відсоток. Учений висловив ряд цінних порад щодо поліпшення структури російського експорту, який сприяв би відродженню економіки Російської імперії¹⁰³.

В іншій своїй праці "Задачи экономического возрождения России"¹⁰⁴ вчений закликав дивитися на торгівлю не тільки як на засіб прибутку, але і як на велику державну справу. Він показав, як німецька торгівля захопила російські ринки й поставила Російську імперію у залежність від постачання німецьких товарів. Так, у 1911 р. з Німеччини Росія отримала 58,2% матеріалів і продуктів хімічного виробництва на 32,2 млн.руб. Таким чином, учений показав значення зовнішньої торгівлі для стабільного становища держави та її вплив на політику Російської імперії.

Значною проблемою для дослідників-істориків у XIX - на початку XX ст. була розпорошеність джерел по різних архівах України, Росії, Польщі та інших країн, доступ до архівосховищ яких був дуже обмежений. Тому видан-

ня виявлених дослідниками документів, а отже, введення їх до наукового обігу, було дуже важливою справою. До її вирішення значних зусиль доклав М.В.Довнар-Запольський. Працюючи у Московському архіві Міністерства юстиції над упорядкуванням Литовської метрики, він видав дві збірки документів. Перша з них - "Документы Московского архива Министерства юстиции", яка побачила світ у Москві у 1897 р. Друга збірка - "Акты Литовско-Русского государства", що була опублікована в четвертій книзі "Чтений в Обществе истории и древностей российских" за 1899 р. До складу обох збірок увійшли документи Литовської метрики¹⁰⁵.

У 1906 р. Довнар-Запольський опублікував збірник документів з історії декабристського руху¹⁰⁶. У передмові до видання він зазначив, що слідчі справи декабристів довгий час були недоступні для дослідників. Отже, Митрофан Вікторович став одним із перших, хто не тільки ознайомився із слідчими справами декабристів, а й, видавши їх, зробив доступними широкому колу читачів. У передмові він подав детальний опис документів, зазначивши, що вони мали характер мемуарів з викладом історії таємних товариств та аналізом їх діяльності¹⁰⁷.

Вчений вказав також на основні принципи передачі тексту документів у збірнику. Він здійснював їх публікацію "с соблюдением орфографии подлинника и стиля", виправляючи в тексті лише суттєві помилки та розділові знаки. Місця, підкреслені у свідченнях декабристів, у збірнику набрано курсивом. Автор відмовився від коментарів до тексту, оскільки виходила у світ його праця "Идеалы декабристов"¹⁰⁸.

У збірнику "Мемуары декабристов" М.В.Довнар-Запольський опублікував записку М.Орлова про таємне товариство, свідчення полковника Н.Комарова про діяльність на півдні Союзу благоденствія, конституцію Миколи Муравйова та його аналіз діяльності товариства, записки князя С.Трубецького тощо.

Вчений опублікував також ряд інших джерел: Баркулабівський літопис, веревні й розрубні книги російських вотчин Миколо-Корельського монастиря, до яких написав передмови¹⁰⁹.

У 1905 р. Довнар-Запольський підготував, а в 1907 р. Комісія для розгляду давніх актів видала восьму частину 5 тому "Архива Юго-Западной России"¹¹⁰. У ній зібрано актові матеріали з історії української адміністрації XVI-XVII ст. Кожному документу збірки передувала короткий зміст, дата написання документа, вказувався адресат, діловодний номер у легенді, місцезнаходження документа.

Довнар-Запольський написав передмову до даного видання. У ній він проаналізував функції воєвод, старост, в'їтів та інших посадових осіб української адміністрації XVI-XVII ст., реформу 1565 р. і наступні зміни в адміністративному устрої українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Передмова "Украинские староства в первой половине XVI в." вийшла у 1908 р. окремим виданням¹¹¹.

У 1913 р. вчений підготував до друку ще два томи документальних матеріалів: до історії населення Волинського воєводства в XVI-XVIII ст. та до історії кріпацької вотчини¹¹². За даними О.П.Оглоблина, ці матеріали були надруковані, але в світ не вийшли. За публікаційними планами Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Довнар-Запольський підготував три збірники документів з історії Волині XVI-XVIII ст., які мали скласти 9-й том VIII частини "Архива Юго-Западной России". Перші два випуски в останній редакції дістали назву "Акты по статистике и экономическому положению населения Волины в XVI-XVII вв." За даними на 1917 р., перший випуск був практично видрукований, а за станом на 1922 р. обидва випуски ще

знаходилися в друкарні, яка вимагала грошей від Академії наук. Подальша доля підготовлених ученим видань по Волині невідома¹¹³.

Поряд із науковими дослідженнями Довнар-Запольський як редактор і автор брав участь у підготовці й виданні фундаментальних праць, які мали компілятивний характер і були призначені для навчальних потреб. Важливе місце серед них займало 3-томне видання "Русская история в очерках и статьях"¹⁴. До участі у виданні М.В.Довнар-Запольський запросив відомих учених, професорів та викладачів вузів. Статті у збірник було підготовлено В.Б.Антоновичем, П.В.Голубовським, І.І.Смирновим, Н.Д.Полонською та іншими. Значну кількість статей написано Довнар-Запольським. Кожна стаття збірника завершувалася списком літератури. Незважаючи на науково-популярний характер статей, вони відповідали рівню тогочасної історичної науки й заслужили визнання. 21 травня 1913 р. Міністерство освіти повідомило Довнар-Запольського про те, що "Русская история в очерках и статьях" внесена до списку книг, якими поповнюються бібліотеки навчальних закладів¹¹⁵.

Отже, під впливом творів новітніх філософів, соціологів, економістів та істориків, висновків та спостережень представників "староісторичної" та "новоісторичної" (історико-економічної) наукових шкіл М.В.Довнар-Запольський обрав головною проблематикою всіх досліджень соціально-економічні проблеми. Він порушив і успішно вирішив проблеми становлення та розвитку економічних та соціальних відносин у Литовсько-Руській державі, виявив зв'язок і поступальність розвитку за часів Давньоруської і Литовсько-Руської держав, Московської Русі та Російської імперії. Оцінюючи власні наукові здобутки, Довнар-Запольський зазначав: "Не мне судить о значении моих трудов, но как специалист я знаю, что мною поставлены многие новые вопросы, добыты новые материалы и указаны новые методы их исследования..."¹¹⁶.

Велику увагу вчений приділяв аналізу історіографічного процесу в Російській імперії, визначенню наукових шкіл та напрямів. Він показав значення наукової та педагогічної спадщини В.Б.Антоновича для історичної науки України та дав їй високу оцінку.

Значним був внесок Довнар-Запольського у розвиток джерелознавства й археографії. Він виявив велику кількість матеріалів з різних проблем історії України, Росії та Білорусії, видав збірки документів, які й сьогодні не втратили наукового значення.

Довнар-Запольський був талановитим лектором і педагогом. Він створив київську наукову школу істориків-економістів, з якої вийшла плеяда відомих учених, що продовжила дослідження соціально-економічних проблем різних періодів історії України, Росії та Білорусії.

У київський період наукової та педагогічної діяльності сформувалися методологічні погляди М.В.Довнар-Запольського. Він пройшов складний шлях від позитивістської концепції школи В.Б.Антоновича з притаманними їй документалізмом, проблемою факту та його критичним осмисленням до економічної доктрини марксизму, прийнявши ідеї "легальних марксистів". У той же час марксистську концепцію історичного процесу він вважав недостатньо обґрунтованою.

Більшість праць вченого не втратила своєї актуальності та наукового значення і сьогодні. На них спирається сучасна наука. Позначені новизною, твори науковця дали поштовх науці та внесли в неї багато нових документів, що на довгий час увійшли до історичних джерел.

Видатний учений та організатор науки, талановитий педагог М.В.Довнар-Запольський гідно прожив нелегке життя й зробив значний внесок у розвиток історіографії.

- ⁵⁵Владимир Иванович Пичета (1878-1947)//Портреты историков. Время и судьбы. Т.1.: Отечественная история. - М., Иерусалим, 2000. - С.178; *Михальченко СИ.* Указ. соч. - С.168.
- ⁵⁶Довнар-Запольский М.В. Народное хозяйство Белоруссии (1861-1914). - Минск, 1926. - 240 с; Курц Б. (рец.) *Довнар-Запольский М.В.* Народное хозяйство Белоруссии (1861-1914). Минск, 1926 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К., 1927. - Кн.10. -С.376-380.
- ⁵⁷Курц Б. Назв. праця. - С.380.
- ⁵⁸Михальченко СИ. Указ.соч. - С.167-168.
- ⁵⁹Там само. - С. 168.
- ⁶⁰Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки історично-археографічного інституту. - К., 1934. - № 1. - С.157-225.
- ⁶¹Там само. -С.161, 163, 168, 174, 178-182, 184-185, 195-200, 225.
- ⁶²Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. - К., 1999. - С.330; *Михальченко СИ.* М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. - С. 168.
- ⁶³Сінкевич Є.Г. Історія народного господарства: методологічні та методичні особливості її наукової розробки // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Харків, 1995. - С.83.
- ⁶⁴Там само. - С.83-84.
- ⁶⁵Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. - 807 с. + СХИ; ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.60.
- ⁶⁶ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.60, арк.5.
- ⁶⁷Антонович В., Голубовский П. Отзыв о сочинении М.В.Довнар-Запольского "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах" (Т.1. - К., 1901), представленном в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории // Университетские известия. - 1902. - № 1. - 4.1. - С.19-20.
- ⁶⁸Грушевский М. (рец.) М.Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. С.ІУ + 807 с. // ЗНТШ. - Львів, 1904. - Т.61. - С.18-19.
- ⁶⁹Любавский М.К. Разбор сочинения М.Довнар-Запольского "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах". - К., 1910. - Т.1. // Отчет о присуждении премии П.Н.Батюшкова. - СПб., 1904. - С.31-89.
- ⁷⁰Довнар-Запольский М.В. Западно-русская сельская община в XVI в. //ЖМНП. - 1897. -№ 7; Его же. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI в. // ЖМНП. - 1905. - №3/4; Его же. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. - 307 с. + 167 с.
- ⁷¹Грушевский М. (рец.) М.Довнар-Запольский. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. - К., 1905. - VI + 307 + 168 с. // ЗНТШ. - Львів, 1906. - Т.70. - С.200-201.
- ⁷²Любавский М.К. Отзыв на труд Довнар-Запольского: Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. // Отчет о 3-м присуждении премии П.М.Батюшкова. - СПб., 1907. - С.554.
- ⁷³Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. - М., 1952. - С.322-410; Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. - К., 1997. - 62 с; Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства // ЗНТШ. - Львів, 1999. - Т.238. - С. 149-184.
- ⁷⁴Довнар-Запольский М.В. Исторический процесс русского народа в русской историографии // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.245-267.
- ⁷⁵Там само. - С.246-247.
- ⁷⁶Там само. - С.247, 249, 250.
- ⁷⁷Там само. - С.263.
- ⁷⁸Там само. - С.263-266.
- ⁷⁹Там само. - С.266-267.
- ⁸⁰Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б.Антоновича (речь) // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.268-280.
- ⁸¹Там само. - С.268-269.
- ⁸²Там само. - С.270-273.
- ⁸³Там само. - С.273-276.
- ⁸⁴Там само. - С.278.
- ⁸⁵Там само. - С.278-280.
- ⁸⁶Довнар-Запольский М.В. Тимофей Николаевич Грановский (1813-1855) // Из истории общественных течений в России. - С.281-287.
- ⁸⁷Там само. - С.283, 285-286.
- ⁸⁸Довнар-Запольский М.В. Организация московских ремесленников в XVII в. // ЖМНП. - 1910. - №9. - Отд. 2. - С. 131-164; Его же. Торговля и промышленность Москвы XVI-XVII вв. - М., 1910; Его же. Торговля и промышленность // Русская история в очерках и статьях. - К., 1912.-Т.3.-С.312-341.
- ⁸⁹Михальченко СИ. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. - С. 165.

- ⁹⁰ Романовский В.А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // *Aima mater*. - С.289.
- ⁹¹ Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. - К., 1911. - 363 с.
- ⁹² Там само. - CVII, 1, 2.
- ⁹³ Там само. - С.228-244.
- ⁹⁴ Там само; Михальченко СИ. Указ.соч. - С. 166.
- ⁹⁵ Довнар-Запольский М.В. Политические идеалы М.М.Сперанского // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.117-171; Его же. Эпоха Александра I // Из истории общественных течений в России. - С.5-54; Его же. Обзор новейшей русской истории. - К., 1914. - 428 с.
- ⁹⁶ Довнар-Запольский М.В. Политические идеалы М.М.Сперанского. - С.117, 170-171.
- ⁹⁷ Михальченко СИ. Киевская школа в российской историографии. - С.95.
- ⁹⁸ Довнар-Запольский М.В. Новые записки декабриста. (По поводу книги: Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста) / Изд. князя М.С.Волконского. - СПб., 1901. // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.127-190.
- ⁹⁹ Довнар-Запольский М.В. Идеалы декабристов. - М., 1907. - 423 с; Его же. Тайное общество декабристов. - М., 1907; Его же. Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего. - 1917. - № 7-8. - С.5-75.
- ¹⁰⁰ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. - 1995.-№ 1.-С.82-84.
- ¹⁰¹ Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок. - К., 1914. - 46 с; Его же. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). - К., 1915. - 71 с.
- ¹⁰² Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок. - С.5-6.
- ¹⁰³ Там само. - С.6, 9, 10, 20-24.
- ¹⁰⁴ Довнар-Запольский М.В. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). - С.35-37.
- ¹⁰⁵ Документы Московского архива Министерства юстиции / Сост. М.В.Довнар-Запольским. - М., 1897. - Т.1. - 569 с; Акты Литовско-Русского государства / С предисл. М.В.Довнар-Запольского // ЧОИДР. - Кн.4. - М., 1899. - С.1-258.
- ¹⁰⁶ Довнар-Запольский М.В. Мемуары декабристов (Записки, письма, показания, проекты конституций, извлеченные из следственного дела с вводной статьей). - К., 1906. - 346 с.
- ¹⁰⁷ Там само. - С.III-IV.
- ¹⁰⁸ Там само. - CVII.
- ¹⁰⁹ Баркулабовская летопись / Изд. М.В.Довнар-Запольским. - К., 1908. - 38 с. + 12 с; Довнар-Запольский М.В. Веревные и разрубные книги Северного края. - СПб., 1905. - 166 с.
- ¹¹⁰ ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.3, арк.1; Архив ЮЗР. - 4.8. - Т.5. - К., 1907. - 118 с. + 504 с.
- ¹¹¹ Архив ЮЗР. - 4.8. - Т.5. - С.1-118; Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К., 1908. - 118 с.
- ¹¹² ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.3, арк.1 зв.; спр.20, арк.17, 17 зв.
- ¹¹³ Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. - С.168; Майборода Р., Матяш І. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. - К., 1999. - Вип.1. (XIX ст. - 1930-ті рр.). - С. 115.
- ¹¹⁴ Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В.Довнар-Запольского. ^ М., 1909. - Т.1; М., 1910. - Т.2; К., 1912. - Т.3; Москва в ее прошлом и настоящем. - М., 1909; Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. - М., 1911.
- ¹¹⁵ ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр. 176, арк.1.
- ¹¹⁶ Там само, спр.31, арк.7 зв. - 8.

Резюме

У розвідці на значній джерельній базі проаналізовано наукову спадщину відомого вченого, дослідника проблем історії України, Росії та Білорусії М.В.Довнар-Запольського.

The author analyzes the scientific inheritance of the famous scientist and researcher of the problems of Ukrainian, Russian and Byelorussian history Mytrofan Dovnar-Zapol'skyi by prospecting the substantial source base.